

Озацькі єтарожитності Полтавщини

63.3/4Укр-4100/48

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

Δ

Полтавські єтарожитності Полтавщини

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
Випуск перший

Полтава
Видавництво «Криниця»
1993

ББК 63.3 (4 УКР. — 4 Пол.) 46
К 71

К 71 КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОЛТАВЩИНИ:

Збірник наукових праць. /Редколегія: Бондаревський П. К.
(відп. ред) та ін. — Полтава, 1993. — Вип. 1. — 136 с.: іл.

Збірник містить наукові роботи археологів, архітекторів, істориків, мистецтвознавців та краєзнавців Кисва, Москви і Полтави з проблематики українського козацтва Полтавщини доби Руїни та Гетьманщини. Публікуються огляди археологічних, архівних та музейних джерел щодо історії козацтва, маловідомі плани Полтавської фортеці, окремі знахідки. До збірника ввійшли статті, присвячені темі козацтва у творчості видатного українського митця Опанаса Сластьона та пам'яткоохоронній діяльності членів Полтавської ученої архівної комісії на початку ХХ ст.

Для широкого загалу шанувальників історії Полтавщини.

Редколегія:

БОНДАРЕВСЬКИЙ П. К., заслужений працівник культури України (відп. редактор), **БЕЛЬКО О. В.**, **КАСИМОВА І. А.** (відп. секретар), **КУЛАТОВА І. М.**, **СУПРУНЕНКО О. Б.** (заст. відп. редактора).

Художник **СУХОВСЬКА І. В.**

Переклад статті О. О. Формозова — **КУРОЧКА Т. Ф.**

На обкладинці: кахля з Полтави, XVII ст. Реконструкція Суховської І. В.

© Колектив авторів: Вечерський В. В., Касимова І. А., Кішик В. В., Клочко В. В., Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б., Суховська І. В., Телегін Д. Я., Формозов О. О., Ханко В. М., 1993.

© Укладання: Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 1993.

© КІШИК В. В.

ДЕ ВБИЛИ ГЕТЬМАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО?

Спочатку кілька слів про шлях Івана Брюховецького до гетьманської булави. І той трагічний кінець, що вона йому принесла.

За умов важкого політичного становища України, на фоні постійних зіткнень різних груп козацької старшини та загострення класових суперечностей, Брюховецький прикинувся захисником рядових козаків, міщан і селян. Спершу його обирають кошовим отаманом. Згодом, в 1663 році, як кандидата від запорожців, при сприянні царських посланців, кошового Брюховецького проголошують гетьманом Лівобережної України. Проте він не збирався виконувати своїх демагогічних обіцянок, що викликало незадоволення простого люду. Ціла низка політичних невдач гетьманського уряду відвернула від Брюховецького широкі верстви населення. Це, а також подальше зростання ненависті до нього в переважній більшості населення, призвело до вбивства гетьмана, коли він, борючись за владу, зіткнувся з Петром Дорошенком — гетьманом Правобережної України.

Рік смерті Брюховецького не викликає сумнівів. Усі історики приводять одну й ту саму дату. Загинув гетьман у 1668 році. Однак місце вбивства вказують по-різному. Одна частина дослідників запевняла — його вбито поблизу селища Диканьки. Інша — вважала, що вбивство сталося поблизу містечка Опішні. Це протиріччя залишається нез'ясованим до наших днів. Щоб уточнити, де ж насправді вбито гетьмана, проаналізуємо чотири історичні свідчення. Можливо, їх автори не приймали прямої участі в протистоянні гетьманів під Диканькою чи Опішнею, але не виникає сумніву, що їм розповіли про вбивство Брюховецького очевидці.

У кінці свого гетьманування Брюховецький, змінивши промовську орієнтацію, вступив у конфлікт з царським урядом. Весною 1668 року російське військо на чолі з князем Ромодановським, підійшло до Котельви, обложивши її¹. Брюховецький виступив із полкового міста Гадяча на відсіч вторгненню². Ніжинський протопоп Симеон, прибувши до Москви, дав 28 жовтня 1668 року такі показання: «И пошел он клятвопреступник с Татари и с казаки против ратных людей царского величества под Котелву, а того не

ведал, что Дорошенко стоит за Опошным. А как проведал, что есть Дорошенко, в кручину дался, и стал просить Орды, чтоб ему Дорошенку велели на свою сторону ступить»³.

Прихід правобережного гетьмана аж під Опішню історичні джерела пояснюють бажанням лівобережних козаків мати за гетьмана Дорошенка⁴. Автор «Літопису Самовидця» уточнює, як далеко від Опішні зіткнулися гетьмани: «...Бруховецький, збравши войско, зараз с тими ж татарми вишол з Гадячого, хочючи ити под Котелву на оборону; але не зрозумел фортелю Дорошенкового и зради татарской, и що юже и козацтво оному не зичливо, опроч запорожцов; где Дорошенко, не допущаючи в миле до Опушного, зо всем войском зострел и татарми, до которого зараз козацтво пристало и табор Бруховецкого пожакovali, и самого Бруховецкого узявши, до Дорошенка припровадили...»⁵

Грабянка у своєму літописі також згадує, що протистояння відбулося за милю від Опішні:

«... пойде под Котелву на одсеч; но Дорошенко Бруховецкого, з Малороссійским и Татарским войском к Опошнему идущого, не допущая за милю от Опошнего, на пути упредив, противу ему ста и путь воспятн»⁶.

Автори приведених уривків з трьох різних джерел одностайні в тому, що лівобережний гетьман, вийшовши з Гадяча, спрямував удар свого війська під Котельву. Згадується в них і Опішня, поблизу котрої Брюховецького перестрів Дорошенко. Тільки Самовидець і Грабянка вказали на недопущення Брюховецького до Опішні, а протопоп Симеон свідчить: «Дорошенко стоит за Опошным». Мало зрозумілі на перший погляд слова. Бо Гадяч і Котельва лежать на північ від Опішні. Тому два вищеназвані населені пункти знаходяться між Опішнею та Москвою. За Опішнею — на південь, коли розглядати місце тих подій з московського напрямку, — лежать Великі Будища з Диканькою. Можливо, сам протопоп чи московські писарі, записуючи в посольському приказі його слова, помилково поставили недоречний прийменник «за». В подальшій розповіді Симеон не прямо, але вказав, — Дорошенко заступив-таки шлях Брюховецькому до Котельви, ставши перед Опішнею:

«И Дорошенко прислал из Опошни десять человек сотников к нему Брюховецкому. А на завтра и сам Дорошенко к нему Брюховецкому с своим войском пришол...»⁷

Тут можна заперечити, мовляв, Симеон вказував на просування Дорошенка з правого берега аж за Опішню, на перейми Брюховецькому. Котрий, коли дотримуватися тієї ж логіки, йшов з Гадяча до Котельви найкоротшим шляхом через Зінків і Більск. Але, просувшись за Опішню на милю (тогочасна українська миля мала довжину 12 км — В. К.) в північному напрямі, Дорошенко був приблизно в двічі ближче до Котельви, ніж до Опішні. Чому автори цитованих трьох уривків так вперто прив'язували до Опішні місце, де розташувався Дорошенко з військом? Не логічніше вибрати за точку відліку Котельву? Тим більше, що за їх словами Брюховецький прямував до неї. А де ж логіка в маневрі Дорошенка, коли він, перетнувши шлях супернику, розвернувся на нього, легковажно підставивши при цьому спину своєму ворогу Ромодановському? Невже московське військо так нерозважливо прогавило нагоду завдати удару дорошенковому загону з тилу? Проте князь Ромодановський під Котельвою на певний час випадає з поля зору наших літописців. Самовидець і Грабянка згадують про нього лише після того, як Дорошенко, усунувши Брюховецького, об'єднаними силами правобережних і лівобережних полків разом із татарами посує на Ромодановського під Котельву.

Можливо, Дорошенко не пішов далі за Опішню в північному напрямі, а тільки став за милю від неї з північного заходу чи заходу. Тоді незрозумілим буде маневр Брюховецького, його шлях з Гадяча до Котельви через Опішню. Незрозуміло також, чому Брюховецький при перших зіткненнях із силами Дорошенка не намагався відійти назад до Гадяча?

Пояснення деяких розбіжностей між словами Самовидця, Грабянки і Симеона знаходимо в літописі Величка. Там же вказано конкретне — з точністю до кількох десятків метрів — місце загибелі гетьмана Брюховецького. Із чотирьох вибраних історичних джерел літопис Величка найбільш повно доніс перебіг тих затуманених століттями подій. Однак, змушені застерегти, що навіть Величко не подає повної картини протистояння двох гетьманів. Тому користуючись згаданими раніше історичними свідченнями, а також знаючи місцевість, вказану Величком, наважимося якомога повніше описати драму 1668 року. Її достовірне відтворення допоможе відповісти на питання, — в якому саме місці був убитий гетьман Брюховецький? Почнемо опис невеликим уривком із літопису Величка:

«... Бруховецькій предваривши приход Ромодановського, вслал в Котелву и Опошнее на оборону их войска пехотные; да и сам Бруховецькій заславши ординации свои до полковников своих, аби зараз рушали з домов з войсками к нему, в совокупленіе, на оборону ратуемой отчизне, рушил з Гадяча влегце, не ведаючи близко находящей кончини своея. Рушивши зась з Гадячого, желвним ишол ходом, наджидаючи к себе полков своих; а на Шиловце и Човнових по тижню измешкавши, потом прибыл против села Диканки, и стал оподаль от него, на полю Сербинском; где полк Сербов, от Гетмана Виговского под Полтаву на Пушкара полковника Полтавского простовавший, зостал чрез войско, от Пушкара з Полтави виправленное, розгромлен и на голову поражен. На том зась Сербинском полю, против рога Острианова, еже есть Изученков байрак, под Диканкою стоячи, Бруховецькій дождался к себе в совокупленіе полков своих, великим гневом на него дихавших»⁸.

На початку цього уривку знаходимо відповідь на питання, чому Брюховецький відразу не рушив через Зіньків і Більськ до Котельви. Він не зібрав ще досить сил, щоб протистояти московському війську. Величко згадує Шилівку та Човнове (наймовірніше, сучасна Човно-Федорівка — В. К.), через які пролягав шлях гетьмана. Зупинився Брюховецький на Сербинському полі поблизу Диканьки. В народі це поле називають ще Сербським або Сербиним. На ньому взимку 1658 року посланий гетьманом Виговським загін був розгромлений козаками полтавського полку та запорожцями. В першому томі свого літопису Величко, згадуючи цю подію, визначив місце її знаходження на Сербинському полі. Заодно він дав зрозуміти, де лежить саме поле: «... за долиною Голтвою, под Диканкою, против Рога Жукового Байраку...» Так, як процитовані слова не дають навіть приблизного уявлення про згадану в літописі місцевість, зупинимося на її детальному описі.

Сербинське поле лежить за 2 кілометри на північний захід від Диканьки та за 13 кілометрів на південний захід від Опішні. Продовгуватим підвищенням плато висотою до 40 метрів розтяглося на 3 кілометри. Ширина його не перевищує 1 км. На заході поле обмежене долиною річки Говтви, на сході та півдні — Жуковою балкою. Остання виходить в долину Говтви. На Сербинському полі розкидано кілька насипаних ще в правдавні часи могил. Найвища з них піднімається в південній частині поля, якраз напроти невеличкої балочки, котра впадає в Жукову балку. Можливо, невеличка,

на всю свою довжину заросла деревами, балочка є тим самим, згадуваним літописцем, рогом Острияниці (Ізученковим байраком). А найвищу з пологими схилами могилу Брюховецький вибрав для того, щоб поставити на ній свій намет. У північній частині поля здіймалися до кінця 70-х років дві могили. Пізніше вони були розорані. Зараз їх важко помітити. За народними переказами в цих могилах були поховані серби. Золота карета старшого над ними пана Сербина загрюзла на дні Говтви, коли він тікав звідси після розгрому його війська. На жаль, відгомін в народних вустах давніх подій рідко співпадає з конкретним історичним фактом. Як стверджують археологи, — всі, без винятку, могили на Сербинському полі з'явилися не пізніше скіфських часів. Напроти двох могил, через Жукову балку, знаходиться урочище Ріг. Воно, безперечно, є тим самим, згадуваним Величком у першому томі, Рогом Жукового Байраку.

Отаборившись на Сербинському полі, Брюховецький вибрав чудову позицію для зосередження лівобережного козацького війська. Від Котельви, котру намагався здобути Ромодановський, до поля — 30 кілометрів. Між полем і Котельвою лежить укріплене містечко Опішня. Про штурм Опішні московським військом повідомляє лише Величко. В інших трьох джерелах таких відомостей немає. Можливо, Величко мав на увазі кілька нападів окремих військових загонів князя Ромодановського на Опішню.

Описавши шлях Брюховецького до Сербинського поля, Величко почав розповідати про пересування дорошенкового війська:

«На том зась боку Днепра Гетман Дорошенко, другій опекун беднія сегобочнія отчизни Малоросійскія, заслишавши же князь Ромодановскій Котелви и Опошнего добуваєт, и хотячи тот импет его назад от Малія Росін призвнути, собрал тогбочное, що от Чигиріна, войско Козацкое, и призвавши в помоч себе Орду Кримскую, а Днепр преправивши, рушил ку Опушнему и ишол мимо Голтву и Решетиловку. Бруховецкій теж на пререченом Сербинском стоячи полю, и знаючи ку себе гнев и незичливість черне войсковой и некоторой старшини своеи, не магл домислитися як соблюсти в целости живот свой; леч дождался на едном месцу и кончини одного. — Бо Дорошенко, певен будучи ку себе пріязни и склонности так черни лко и старшини войска Бруховецкого, безпечне ишол з войском своим ку Бруховецкому, а наблизившись к нему о гоней трое, стал всем войском; сам зась з старшиною, и яко в чинеле

тисячном войска, близко под самій табор Брюховецкого пріехавши и на могилу Сербинскую зъехавши, послал зараз пехотою з слугами своїми и килко десятма Козаками Дрозденка, полкового сотника Браславского, взяти и до себе припровадити Брюховецкого»⁹.

На превеликий жаль, літописець не назвав, окрім Говтви та Решетилівки, інших населених пунктів, побіля котрих проходило військо правобережного гетьмана. Після Решетилівки Величко вказав тільки на північну частину Сербинського поля, де зупинився гетьман Дорошенко. Думається, він ішов правим берегом Говтви в напрямку Опішні. Таким чином, наблизившись за милю до містечка, він закрив своєму супернику вихід із поля. При вірному війську — це чудове місце для оборони. Але, як свідчать три козацькі літописці (Самовидець, Грабянка та Величко) із Симеоном, Брюховецький вже не міг розраховувати на прихильність до себе козацьких полків. Через недоброзичливість місцевого населення та більшості козаків гетьман, напевно, не знав про рух свого суперника по протилежному березі Говтви. Поява Дорошенка з боку Опішні була для Брюховецького цілковитою несподіванкою.

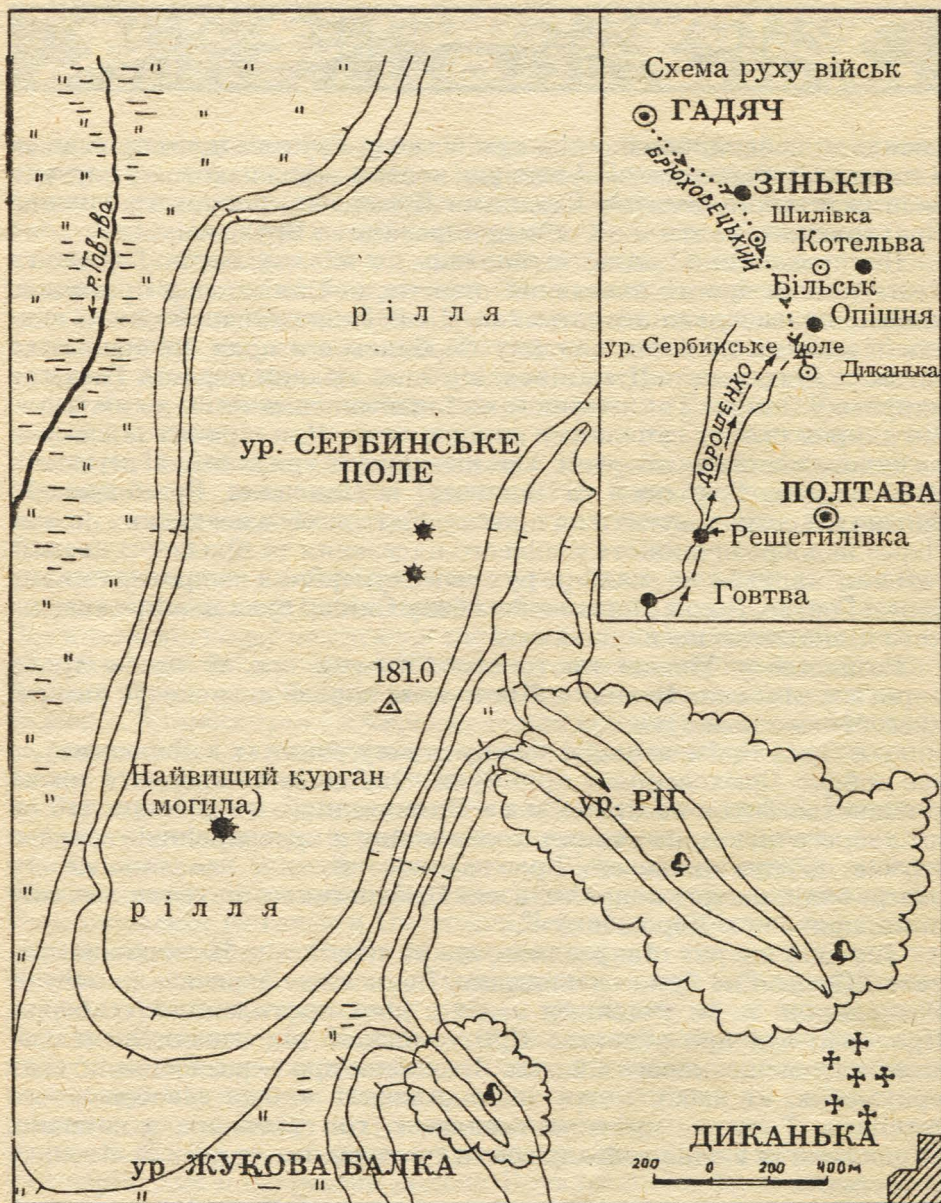
Розповідь у Москві протопопа Симеона про ту подію трохи коротша, ніж опис Величка. Проте вона виразніше показує настрої цього бічного козацтва:

«... а Орда Брюховецкого войску дорогу учинила к Дорошенку, и все войско Брюховецкого крикнули старшина и чернь, что мы за гетманство бится не будем, и на Брюховецкого закричали, что он им доброго ничего не учинил, толко войну и кровопролитіе всчал, и тотчас побежали на его Брюховецкого возы и все животы его разграбили, шатры подрали, а его Брюховецкого похвата два сотника, привели к Дорошенку»¹⁰.

Змушені ще раз підкреслити, що ні літописець Величко, ні протопоп Симеон не були очевидцями. Вони лише переказали почуте. Розповідали ж їм учасники подій з двох протилежних «таборів». Протопоп чув про вбивство Брюховецького від очевидця чи очевидців з дорошенкового війська. Літописцю про те розповіли, по всіх прикметах, ті люди, котрі знаходилися в таборі лівобережного гетьмана. Тому, не протипоставляючи їхні свідчення, а навпаки, об'єднуючи їх в одне узагальнююче, продовжимо уривок із літопису Величка:

«Дрозденко теди под намет Брюховецкого пришедши, и слово от Дорошенка Брюховецкому сказанное вирекши, взял з кресла Брю-

Мал.

Сербинське поле під Диканькою.
Окомірна зйомка автора.

ховецького под руку, хочаби вести его к Дорошенку; але Иван Чугуй полковник Запорозжський, верний приятель Брюховецькому, з самого початку гетьманства его при нем в килко сот товариства Запорозжського застававший, тое увидевши, вдарил Дрозденка дулом мушкетним в бок так, же мусел упасти на землю и оборонил был Брюховецького. Леч зараз сотники и чернь Брюховецького у многом числе до намету Брюховецького — ж пристигши, з великим гуком и клятвами взяли Брюховецького и повели к Дорошенку. Егда же привели под могилу пред Дорошенка Брюховецького, тогда за вириченем неких слов от Дорошенка к Брюховецькому, абие тѣж що привели его начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем пред очима Дорошенковими, іюня сегого в понеделок, в Петровку о полудне; а оставши тело мертвое и голое, отійдоша в обоз свой»¹¹.

Смерть знайшла лівобережного гетьмана біля могили, названої Величком Сербинською. Можливо, ця могила була однією з тих двох, котрі стояли нерозораними напроти урочища Ріг аж до кінця 70-х років XX ст. Слова, сказані Дорошенком біля могили Брюховецького, збереглися у свідченнях Ніжинського протопопа Симеона: «И Дорошенко ему выговаривал, что он жестоко писал к нему Дорошенку и не хотел добровольно булавы отдать. И Брюховецкой ничего не промолвил»¹².

У порівнянні з відносно сухим літописним викладом Величка, Симеон розповів про смерть гетьмана Брюховецького набагато емоційніше: «И Дорошенко приказал войску его Брюховецкого бутто к пушкам принять, а на другую сторону указал рукою. И тотчас взяли его безбожного Брюховецкого яко неключимаго раба, и учили терзати, и платья на нем резати, и его ослопьем и дулами и чеканами и рогатины как сабаку бешеною до смерти прибив, нагого покинули. И так злый окаянную свою душу зле за клятвопреступление во ад послал, а тело его нагое, положив на воз, брат его Дорошенков Андрюшко повез в Зенков местечко, и, приехав, во гроб положили, послав сена, нагого, а в Гадичь приехав, в иной гроб положили, вздев на него платья; а на теле нигде целого места не было: всего избили ослопами. И похоронили его в Гадиче в церкви: от него создана...»¹³

При визначенні місця загибелі Брюховецького «Літопис» Величка допоміг пояснити деякі розбіжності в трьох різних історичних джерелах. Але, чому Симеон, Самовидець і Грабянка не згадали ні разу Диканьки? Один тільки Величко достовірно вказав місце під

Диканькою, де протистояння двох гетьманів закінчилося так трагічно.

Опис Величка звичайно не заперечує свідчень інших трьох джерел. Літописець називав також і Опішню, до якої просувалося військо правобережного гетьмана. Однак, він не чітко вказав, чи досяг Дорошенко містечка відразу, чи спочатку пішов супроти Брюховецького. За словами протопопа Симеона, Опішня знаходилася в руках Дорошенка вже перед зіткненням гетьманів. Без сумніву, її козаки та жителі добровільно піддалися Дорошенку. Його полки разом із татарською ордою зосередилися між Сербинським полем і Опішнею. Козаки правобережного війська могли не підозрювати про існування Диканьки, котру від них приховували ліси. На той час село входило до складу однієї з сотень Полтавського полку. Більшості мешканцям України Диканька стає відома лише з XIX ст., після появи творів Пушкіна та Гоголя. Тому, ні Самовидець, ні Грабянка, описуючи на початку XVIII ст. події 1668 року, не згадали її. Вони також змовчали про Великі Будища. Цей значний населений пункт був осередком сотні. Від нього до Сербинського поля — всього 5 кілометрів. Однак, два літописці та протопоп Симеон в своїх свідченнях весь час орієнтувалися на Опішню. З цього напрошується висновок, що вони, або ті особи, які розповіли їм про подію за милю від Опішні, погано уявляли собі ту місцевість.

Літописець Величко знав її чудово. Він 15 років прослужив у представника генеральної старшини В. Л. Кочубея, якому Диканька була віддана гетьманом Мазепою в 1687 році. Допитливий слуга, перебуваючи в домі генерального писаря, а згодом — судді Кочубея, не тільки часто бував у Диканці та на її околицях, але й міг довідатися від свого патрона про вбивство гетьмана на Сербинському полі 1668 року. Бо, як зазначав сам Кочубей, при Брюховецькому він був уже «не з послідніх «канцеляристів».

Історики, розглянуті перед цим документи, використовували не досить критично. Одні, пишучи про смерть гетьмана Брюховецького під Опішнею, дотримувалися свідчень Самовидця, Грабянки та Симеона. В їх словах не було помилки. Загинув гетьман приблизно

за милю від Опішні. Інші, описуючи вбивство Брюховецького біля Диканьки, більше довіряли Величку. Вони прив'язували подію до конкретної місцевості.

Сподіваємося, що ця скромна розвідка допоможе спростувати гадане протиріччя у твердженнях істориків, що вивчають події доби Руїни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 99; Летопись Григория Граблянки. — К., 1854. — С. 197; **Величко Самоил**. Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. — К., 1851. — Т. II. — С. 162.
2. Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1872. — Т. V. — С. 91.
3. Там само. — С. 93.
4. Там само. — С. 91; Летопись Самовидца. — С. 99; Летопись Григория Граблянки. — С. 197.
5. Летопись Самовидца. — С. 99.
6. Летопись Григория Граблянки. — С. 197.
7. Акты... — С. 93.
8. **Величко Самоил**. Летопись... — С. 162.
9. Там само. — С. 162-163.
10. Акты... — С. 93.
11. **Величко Самоил**. Летопись... — С. 163.
12. Акты... — С. 93.
13. Там само.

Полтавська спілка літераторів (Полтава)
14.08.93.

З М І С Т

Від редколегії	3
Кулатова І. М. (Полтава). Старожитності козацької доби на Полтавщині	6
Мокляк В. О. (Полтава). Джерела з історії Полтавщини XVII-XVIII ст.	17
Вечерський В. В. (Київ). Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини	26
Телегін Д. Я. (Київ). Солониця: в пошуках табору Наливайка	45
Кішик В. В. (Полтава). Де вбили гетьмана Брюховецького?	48
Ключко В. В. (Полтава). Рідні пенати Григорія Сковороди	58
Супруненко О. Б. (Полтава). Іграшки XVIII ст. з Полтави	62
Суховська І. В. (Полтава). Художні кахлі з Полтави XVIII ст.	66
Супруненко О. Б. (Полтава). Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського	73
Кулатова І. М. (Полтава). Розвідки в Опішному Формозов О. О. (Москва). Про «Историю малороссийских казаков» М. В. Гоголя	85
Ханко В. М. (Полтава). Сластьонова інтерпретація козацької теми.	93
Касимова І. В. (Полтава). Полтавська учена архівна комісія і збереження пам'яток церковної архітектури	121
Список скорочень	133
Зміст	134

